

**QARAQALPAQ XALQINIŃ ÁSIRLER DAWAMINDA QÁLIPLESIP KELGEN
ETIKALIQ QARASLARINIŃ GLOBALLASIW DÁWIRINDE SAQLANIWI HÁM
ÓZGERIWI**

Xojametova J.J.

Filosofiya 2-kurs magistranti

Annotaciya: Qaraqalpaq xalqınıń basqa xalıqlardan ajralıp turıwshı ózine tán úrp-ádeti, dástúrler haqqında sóz etiledi.

Tayanish túsinikler: Úrp-ádet dástúrleri, miymandoslıq, qaraqalpaq xalqınıń shejiresi, qaraqalpaq urıwları.

Qaraqalpaq qanday xalıq?

Bul sorawǵa juwaptı S.Bahadirovaniń “Qaraqalpaq qanday xalıq” atlı miynetinen alsaq boladı. Ol bul miynetinde qaraqalpaqlar haqqında kóplegen maǵlıwmatlardı aytıp, olardı táriplegen:

“Olar heshkinge azarı joq, biymálel, tınıshlıqtı súyetuǵın, dostın tóbesine kóterip qádirleytuǵın, seniń ushın janın qıyatuǵın, sońǵı bir tislem nanın balalarına bermesten saǵan beretuǵın xalıq, sonday aq kewil, júregi taza, niyeti dúziw, tek ǵana dostına jaqsılıq tileytuǵın xalıq. Qaraqalpaqtıń hayalları balalarına jegizbesten eń jaqsı taǵamlardı qonaq ushın saqlaydı. Qaraqalpaqtıń úyinde balları qonaqtıń keliwin tileydi. Sebebi, sol kúni ata-anasınıń qonaq ushın dasturxandı toltırıp, ózleri ishpegen astı asatuǵının, mal soyılıp, túrli jemis penen dasturxandı toltırıwı olarǵa jazılmaǵan zań.¹

Qaraqalpaq xalqı haqqında sóz etilgende eń dáslep olar haqqında haqıyqattı súyetuǵın, ótirik sózden jıraq júriwshı xalıq dep tárip beriledi. Bul haqqında klassik ádebiyatımızdıń kórnekli wákili Ajiniyaz shayı “Ellerim bardı qosıǵında:

Ótirikti iras etip aytpaǵan,

Tuwrı joldan bas ketse de qaytpaǵan²,

dep táriplegen edi. Shınında da xalqımız haqıyqattı suyiwshı insanlardan quralǵan. Xalqımızdı táriplegen waqıtta tınıshlıqtı suyiwshı, miymandos, basqalarǵa qolınan kelgenshe járdem beriwshı, kewli taza insanlardı kóz aldımızǵa keltiremez. Bul xalıqtıń miymandoslıǵına hesh bir el teń kele almasa kerek. Olar ózi tappay otırsa da miyman kelgen waqıtta barı-joǵınıń hámмесin miymanniń aldına qoyıp, onı sıylap qonaq asın beredi hám soǵan shekem kelgen miymannan jol bolsın soramaydı, onı qapa qılıwdan tartınadı. Bul dástúr ádebiyatımızdıń kórnekli jazıwshısı T.Qayıpbergenovtıń tariyxıy shıǵarmalarınan biri bolǵan “Túsiniksizler” romanında da berilgen:

Asqar biy biytanı xiywalını baswáziedin shabarmanı dep tanıstırdı. Ol haqıyqat shabarmanlarǵa tán kem gápli eken. Xannan pármansız aǵa biydiń aldında xannan biylik pármanı bar ǵarrı biydiń ózin baladay tutıwın jaqtırmasa da, párwayı pánserilik keyip tutup, jambaslap shay ishıp atır.

Dástúr boyınsha tamaq jelinip bolǵan soń, yaki úyden uzatıp baratırǵanda qonaqtan jol bolsın soraladı.³

Demek, bul dástúr elimizde ázelden kiyatırǵan hám elege shekem bar ekenliginen derek beredi. Sebebi, bul tariyxıy roman, onda xalqımızdıń tariyx, sonıń menen birge dástúrleri dei kórkemlep, sheberlik penen berilgen.

¹ С.Баҳадирова “Қарақалпақ қандай халық” -Ташкент: “Наврўз”. 2017. 9-б.

² Әжинияз “Эллерим барды” -Нөкис: “Қарақалпақстан”. 1994. 5-б.

³ Т.Қайыпберенов. Қарақалпақ дәстаны. Бақытсызлар. Нөкис: “Билим” 2019. 49-б.

Qaraqalpaqlardıń miymandoslıǵı haqqında I.Yusupovtıń “Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe” qosıǵında

Jalǵız atın soyıp berip qonaqqa,
Jayaw qalıp bul xalıq talay tariqqan,
Sonı aytıp maqtay qoysañ biraqta,
Onnan da zorın kórsetetin xalıqpan⁴

dep olardıń miymandoslıǵın, aq kókirekligin táripleydi.

Jáne de qaraqalpaq xalqında “Quday qonaq” túsiniǵi bar bolıp, adamlar kesh bolıp, qarańǵı túsip, baratuǵın, qonatuǵın jer tappay qalsa, men “Quday qonaqpan” dep bir úyge kirip barsa, onı shańaraq iyeleri úyiniń tórine otırǵızıp, ertesine shekem qonaq qılıp kútedi. Uzaq jolǵa baratuǵın bolsa kólik beredi. Bul olardıń sharasız qalǵan, tanımaǵan, bilmegen adamlarǵa járdemi esaplanadı.

Bizde “Qonaq atańday ullı” degen naqıl bar. Demek, qaraqalpaq xalqınıń qanshelli dárejede miymandoslıǵınan derek beredi. Sebebi, qonaqtı úydiń basshısı, eń qádirlı insani menen teńlestiredi.

Jáne de M.Nızanovtıń “Márgiya” shıǵarması tiykarında ózbek hám qaraqalpaq kino agentligi birgelikte súwretke alǵan “Márgiya” (Mehrigiyo) kino filminde qaraqalpaqlardıń ózine tán, basqa xalıqlarda ushıraspaytuǵın dástúrleri korsetilgen. Máselen, qonaqtıń qolınan suw alıw, tabaq alıw, nandı pútinliginshe miymanıń aldına qoyıw hám basqa da bir neshe dástúrleri berilgen. Bunda qonaqtıń qolınan suw alıw degende, miyman kelip dasturxan basına otırǵan waqıtta úydiń kelini yaki qızı onıń qolınan taza lágen-quman menen suw aladı. Bul suw alıw dástúri bir neshe márte tákirarlanadı. Sebebi, qonaqtıń ası tayın bolıp, dasturxanǵa tartılmastan aldın, soń awqatlanıp bolǵannan keyin de qonaqtıń qolınan suw aladı, qolların juwdıradı. Bul miymanǵa húrmetti bildiredi. Al, tabaq alıw dástúrinde miyman kútip atırǵan úydiń kelini awqatlar jelinip bolǵannan soń, qonaqtıń qolınan tabaqlardı iyilip aladı. Bunı tek sol jerdiń kelinleri isleydi, turmısqa shıqpaǵan qızlar yamasa óziniń qızlıq úyinde júrgen turmıslı kelinshekler islemeydi, yaǵnıy, tabaq almaydı. Jáne de, bul filmde qaraqalpaq xalqında miyman kelse aldına pútin nan qoyıp, onı birinshi miymanǵa uzatatuǵınlıǵı aytiladı. Sebebi, miyman nesiybesi menen keledi hám onı pútinliginshe beriw kerek degen mániste islenedi.

Elimizde hayallarımız nan jawǵanda, tandırdıń basına tosınnan adamlar kelip qalsa olardı nan jegizbesten jibermeydi, olardı nan jewge mirat etedi. Mısalı:

Tandır japqan jeńgeylerden bar mirat,
Ruqsat joq awız tiymey ketiwge,
Kúnshıǵısqa sapar shekken azamat,
Asıq dostım biziń jaqqa jetiwge.⁵

Bul I.Yusupovtıń “Kúnshıǵıs jolawshısına” qosıǵında júdá tásirli etip berilgen. Sebebi, bizde úyge kelgenhár bir insan óz ırısqa-nesiybesi menen keledi degen gáp bar. Sonlıqtan, úyge kelgen hesh bir adam qurı awız jiberilmeydi.

Xalqımızda “Alistaǵı aǵayinnen jaqındaǵı qońsı jaqsı” degen naqıl bar. Bul naqıldıń mánisi olardıń qońsıları menen, awıl-eli menen awızbirshiliginde kórinedi. Sebebi, bizde derlik basqa xalıqlarda ushıraspaytuǵın dástúrimiz bar. Bul eger de qońsımızdıń úyinde toy-mereke yaki lazım bolıp qalǵan jaǵdaylarda olardıń izinen kelgen adamlardı qońsıları óz úyinde qonaq qılıp kútip beredi hám de ózleri sol úyde kómekte bolıp, toy yaki merekesi tarqaǵanǵa shekem xızmette júredi. Bul toylarǵa awıl yaki máhálle tárepinen saylanıp qoyılǵan biyler basshılıq etedi. Toy iyeleriniń shaqırǵan qonaqlarınıń sanına qarap 20 úy, 30 úy yaki onnan da kóp bolıp qonaq jaylar ashıladı hám hár úyge 15, 20, 25 yamasa onnan kóp adamlar qonaq

⁴ И.Юсупов “Шығармаларының еки томлығы. II том. -Нөкіс:”Қарақалпақстан” 1979. 3-6.

⁵ И.Юсупов. Таңламалы шығармалары. Үш томлық, I том. Нөкіс: “Билим” 2018. 33-6.

sıpatında baradı. Bul bizlerdiń ázelden kiyatırǵan hám elege shekem saqlanıp qalǵan dástúrlerimizdiń biri. Biraq, házirgi globallasıw, rawajlanıw dáwirine baylanıslı bazı insanlar toylardı úlken restoranlarda ótkerip, toyǵa kelgen miymanlardı sol jerde kútedi. Bul biziń qonaq kútiw dástúrimiz zaman aǵımına, rawajlanıwına baylanıslı ózgeriske ushirap atır desek te boladı.

Buringı waqıtları qaraqalpaqlarda “Tam kómek” degen dástúr bar bolǵan. Biraq, bul házir onsha saqlanbaǵan. Bul qaraqalpaqlardıń awıl menen birgelikte jańa úyli bolıwı kerek bolǵan jaslarǵa yamasa úyi joq adamlarǵa kómeklesip jay salıp beriwi edi. Bul dástúr sebepli kóplegen adamlar jaylı bolǵan.

Qaraqalpaqlar ata-baba dástúrlerin buzbay saqlaǵandı jaqsı kóretuǵın xalıq. Sonıń biri eski hám házirge deyin saqlanıp kelgen dástúrleriniń biri 200 den aslam urıwları. Qaraqalpaqlarda qızdı urıwı boyınsha alısa. Ayırım túrkey xalıqlarda jetti atadan keyin qız alısa beredi. Al, qaraqalpaqlar neshe atadan atlap ótse de, bir urıwdan qız alıspaydı. Bir urıwdıń ishinde qız alıswǵa bolatuǵın, bolmaytuǵın tiyreleri boladı. Hár bir ata-ana perzentlerine usı qız alıswǵa bolatuǵın jáne bolmaytuǵın tiyrelerin balalarına kishkene waqtınan qulaǵına quyıp qoyadı. Usı tártip qaraqalpaqlarda qatal saqlanǵan.⁶

Qaraqalpaq xalqı ata-babasınıń kim ekenin, qaysı urıwǵa kiretuǵınlıǵı, ol urıwdıń ózine tánlikleri nelerde ekenligin tolıq úyrenedi. Sebebi, sol urıwdıń óziniń tamǵaları, milliy naǵısları, ózleriniń ataqlı biyleri boladı. Har bir urıw insanları ózine tán minez-xulqqa iye boladı. Olar basqa urıwlardan óziniń shaqqanlıǵı, mártligi, sózge sheshenligi, qırsılıǵı menen parqlanadı. Bul boyınsha qaraqalpaq xalqınıń kórnekli shayırı Berdaqtıń “Shejire”⁷ shıǵarmasında tolıq maǵlıwmat berilgen. Bizińshe, bul globallasıw dáwirinde hesh bir xalıqta bunday dárejede shejireler saqlanıp qalmaǵan bolsa kerek.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalqı dúnya kartasında joytılp ketpey jasawımızdıń tiykarǵı sebebi, ata-babalarımızdıń miyrasında, biziń tilimizde, dástúrimizde, hám milliyligimizde. Házirgi globallasıw dáwirinde ózligimizdi saqlap qalıw eń áhmiyetli máselelerdiń biri. Sonlıqtan, biz ata-babamız tárepinen dóretilgen hár bir miyrastı saqlap qalıwımız shárt. Bul bizlerdiń wazıypamız.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. С.Баҳадирова “Қарақалпақ қандай халық” -Ташкент: “Наврўз”. 2017.
2. Әжинияз “Еллерим барды” -Нөкис: “Қарақалпақстан”. 1994.
3. Т.Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны. Бақытсызлар. Нөкис: “Билим” 2019.
4. И.Юсупов “Шығармаларының еки томлығы. II том. -Нөкис:”Қарақалпақстан” 1979.
5. И.Юсупов. Таңламалы шығармалары. Үш томлық. I том. Нөкис: “Билим” 2018.
6. Бердақ. Шежире: Поема, - Нөкис: “Қарақалпақстан”. 1993.

⁶ С.Баҳадирова “Қарақалпақ қандай халық” -Ташкент: “Наврўз”. 2017. 14-б.

⁷ Бердақ. Шежире: Поема, - Нөкис: “Қарақалпақстан”. 1993. 36-б.